

Houkattu joukko

Uhrittamisen estetiikka Heikki Marilan "omakuvissa"

Valtavankokoisia kasvokuvissa samat kasvonpiirteet varioivat erilaisia ilmeitä ja pään asentoja. Kuvista on karsittu kaikki konteksti. Karkein vedoin hahmotellut kasvot kelluvat tai lepäävät tasaisten taustojen päällä. Kasvoille ei jää muuta visuaalista kiinnekohtaa kuin tasainen taustaväri, eivätkä päät näytä liittyvän mihinkään identifioitavissa oleviin ruumiisiin. Muutamasta on jäljellä vain irtileikattu pää, joka on jätetty makaamaan tasaista taustaa vasten.

Yksinomaan tällaisia maalauksia ja pienempiä piirroksina toteutettuja kasvotutkielmia sisälsi Galleria Bakeliittibambin jäähyväisnäyttely kesän alussa. Teosten yhteinen nimittäjä oli taiteilija Heikki Marilan pyrkimys kuvata syyllistämistä.

Teosten kuvamaailma herätteli jo ensikatsomalta teemoja, jotka löytyvät René Girardin syntipukkeihin kohdistettavaa väkivaltaa käsittelevistä teoksista. Girardin *Väkivalta ja pyhä* on suomennettukin, mutta syntipukki- ja uhriteema on keskeinen hänen koko tuotannossaan. Juuri Girard on ennustanut, että nyt varsinkin länsimaissa etenevä huoli sijaikärsijöiden asemasta on murtamassa länsimaisen kulttuurin ja samalla koko sivilisaation sitkeimpiä perusmekanismeja, jotka Girardin mukaan ovat aikoinaan olleet inhimillisen kulttuurin kehityksen käynnistävä ja liikkeellepaneva voima.

Niinpä kyse Marilan maalauksissakin on moraalista, mutta myös moraalien monimutkaisesta kietoutumisesta kulttuuriamme liikkeessä pitäviin voimiin, myös näkemiseen ja siihen sisältyviin tapoihimme luokitella ilmiöitä, etenkin ihmisiä. Samalla maalaukset tulevat kysyneeksi myös sitä miten merkitykset saavat alkunsa ja miten ne ohjaavat suhtautumistamme kanssaihmiisi.

Taiteilijan ratkaisu käyttää omia kasvojaan kaikkien teosten lähtökohtana korostaa teoksissa esiintyvien kasvojen kuulumista samaan syntipukkien ryhmään. Marilan on valinnut mukaan hahmoja, joista osa periytyy Raamatun kertomuksista (Kain ja Johannes Kastaja), osa taas on nykyajan jokapäiväistä hyljeksittyjen galleriaa (paskiainen, länsimainen mies). Tämä yhtenäisyys suuntaa tapaa katsella myös yksittäisiä maaluksia ja niiden hahmoja ja ylläpitää tietoisuutta siitä, että kyseessä on kokonainen näkemistapa, joka jaottelee ihmisiä erilaisten hylkimiskriteerien ohjaamana.

Taiteilijan tarkoituksena on ollut antaa katsojille myös mahdollisuus samastua kuvattuihin ja miettiä miltä katsojasta tuntuisi heidän asemaansa joutuessaan. Niinpä teoksia katselee vähän kuin kaksoiskuvia, joissa välillä toinen ja välillä taas toinen kuvio on vallitseva. Kontekstin karsiminenkin johdattaa katsojaa tähän suuntaan. Mitkään sosiaaliseen asemaan viittaavat merkit tai symbolit eivät ohjaa katsojaa, koska niiden kiinnittymiskohdat, eli ruumiit, on jätetty kokonaan pois.

Jaoteltu ilmiömaailma

Tutkimusten mukaan ihmiset luokittelevat todellisuutta luontaisesti samaan tapaan kuin Linné luokitteli kasveja, sukuihin, lajeihin ja alalajeihin.

Todellisuuden luokittelu tapahtuu ylipäättään pitkälti tiedostamatta, mutta myös prototyyppien avulla. On helpompi jaotella esineet tuoleihin ja elolliset koiraeläimiin kuin tehdä ylemmän ja samalla abstraktimman tason jaottelut nisäkkäisiin ja huonekaluihin. Samalla tavalla alemman tason hienojakoisemmat luokittelut ovat ihmiselle hankalia. Tuoliksi kelpaa paljon helpommin ruokailuryhmän tuoli kuin säkkituoli, joka jo muodoltaan mutta myös käyttötarkoitukseltaan on epämääräisempi. Eri koirarotujen tuntijat puolestaan ovat tavalla tai toisella asianharrastajia. Samanlaista kyvykkyyttä on yleensä kohtuutonta vaatia tavallisilta ihmisiltä. Ihmisen tapa luokitella todellisuutta tukeutuu siis perustasolla havaittaviin yhtäläisyyksiin.

Sama pätee ihmisen tapaan jaotella värejä. Jokaisella on punaista edustava prototyyppiväri, mielikuva joka ei kuitenkaan ole kaikilla ihmisillä sama eikä kenelläkään sen vähemmän oikea tai edustava kuin muilla. Ihminen tarvitsee prototyyppisiä kyetäkseen muodostamaan luokkia tai joukkoja, joihin hän sitten katsoo kohteiden kuuluvan.

Prototyypeillä on myös vaikutuksensa stereotyyppien syntymisessä. Silloin kyseessä on jo yleistäminen, joka vähättelee havaittuja eroja, jotta aiemmin voimaan saatetut luokitukset voitaisiin edelleen säilyttää.

Ilmiöiden luokittelu ei aina toimi vedenpitävästi. Esimerkiksi seeproja on kolmea lajia, joista vain kaksi tosiasiaa muodostaa samankaltaisten ryhmän. Vuoristoseepra onkin paljon lähempänä hevosiä kuin muita seepralajeja, mutta sen ulkoiset piirteet ovat saaneet luokitelijat työntämään sen muiden seeprojen kanssa samaan ryhmään.

Syntipukit kulttuurin synnyn takaajina

Me luokittelemme myös ihmisiä prototyyppien avulla. Juuri näitä prototyyppisiä, joitain Raamatun kertomuksista tuttuja, Marila on osin hyödyntänyt näyttelynsä maalauksissa. Loput näyttelyn teoksista ovat hyvin moderneja sekä aiheiltaan että käsittelytavaltaan. Raamatun kaksi tärkeää hahmoa, Kain ja Johannes Kastaja edeltävät nykyaikaisia sijaikärsijöitä ja samanaikaisesti tekevät näkyväksi sekä heidän nykyaikaisuutensa että heidän kuulumisensa sivilisaation pitkään jatkumoon.

Sama syntipukkitraditio on Girardin mukaan kaiken inhimillisen kulttuurin käynnistävänä voimana. Ihmisyhteisön ainoa tapa välttää yhteisön sisällä väistämättä leimahtava ja kaiken tuhoava väkivalta on valita sijaikärsijä, johon kaikki paha keskitetään ja joka sitten yhteisellä päätöksellä uhrataan. Näin aikaansaatu rauhantila on väistämättä väliaikainen, mistä seuraa uusi kriisi ja uuden syntipukin valinta. Tässä kierteessä kulttuuri kehittyy, ei väkivaltana, vaan *jatkuvana reagointina* väkivaltaisiin purkauksiin, kunnes vähitellen syntyy tietoisuus uhriprosessin luonteesta ja sen epäinhimillisyydestä.

Girardin ajatteluun kuuluu myös merkitysteoria, jonka hän näyttää kehittäneen pitkälti kriittisenä reaktiona Claude Lévi-Straussin stukturaaliantropologialle. Girardin mukaan merkityksen syntymiseen ei tarvita muuta kuin yksinkertainen keino erottaa yksi muista. Tämä tapahtuu valitsemalla (vaikka arvalla) yksi yhteiskuntarauhan turvaava uhrattava sijaiskärsijä. Näin Girard voi väittää myös, että uhri-instituutio on myös merkitysten syntyprosessin liikkeellepaneva voima. Ikäänkuin automaattisesti meitä kulussien takana ohjaavaa sukulaisuus- tai kielijärjestelmää ei tarvita merkitysprosessia mystifioimaan.

Sijaiskärsijöiden valintaa ei Girardin mukaan kuitenkaan ohjaa satunnaisuus, vaan uhreiksi valikoidaan tiettytyypisiä ihmisiä. Näitä ovat epämuodostuman tai sairauden leimaamat ihmiset, moraalisisina hirviöinä pidetyt (jollaisina saatetaan nähdä jokin etninen ryhmä, kuten juutalaiset) tai marginaalisessa sosiaalisessa asemassa olevat ihmiset. Näiden identifioinnissa tarvitaan karkeitä keinoja, prototyyppien muovaamista stereotyypeiksi.

Kasvot tunnistimena

Ihminen on mestari tunnistamaan tunnetiloja ja muita mielen liikkeitä toisten ihmisten kasvoissa. Ihminen on myös, osin tahtomattaan, mestari ilmaisemaan tunteitaan nimenomaan kasvoniilmeillään. Ilmeitä tuottava lihaksisto on runsas ja sitä voi hallita vain osittain.

Ihmiset elävät kuitenkin paljon suuremmissa yhteisöissä kuin muut kädelliset. Ihminen ei voi aina viestiä vain kasvoniilmeillään, eikä hän voi ylläpitää yhteisön yhtenäisyyttä samalla tavalla kuin muut kädelliset, eli rapsuttamalla tovereidensa turkkia säännöllisin väliajoin. Syntyy kieli, jonka perimmäiseksi tarkoitukseksi evoluutiopsykologi Robin Dunbar näkee juuri yhteisön koheesiosta huolehtimisen. Ihmiset ylläpitävät ryhmänsä yhtenäisyyttä juoruamalla toisistaan (ja itsestään) seikkoja, jotka kertovat mikä kunkin yhteisön jäsenten suhde yhteisöön kulloinkin on. Ihmisten välisessä yhteistyössä tärkeää on kuka kuuluu mihinkin kategoriaan.

Ihmisen näköaisti tekee hänestä mestarin kasvoniilmeiden tulkitsijana. Näköaisti ja kieleen liittyvä puhekyky ovat mahtava yhdistelmä. Niiden avulla voi nopeasti tunnistaa ja luokitella kuka on ystävä ja kuka vihollinen, kuka on yhteisön säilymisen kannalta hyödyllinen ja kuka hyödytön, kuka vilpallinen ja kuka suorastaan vaarallinen. Saman tien voi myös välittää tämän tiedon muille lajitovereille ja yrittää vaikuttaa siihen että muut yhteisön jäsenet omaksuvat saman näkökannan.

Pystyasennossa kulkevalle ihmiselle hajuaisti ei ole enää kovin tärkeä, ja puolet aivoista omistautuukin näköaistille. Tästä puolikkaasta puolestaan suuri osa on varattu kasvojen tunnistamiselle.

Kasvot ja elekieli voivat kertoa enemmän kuin sanat, mutta myös valehdella ja harhauttaa. Ihmisillä on 7 000 erilaista ilmettä. Elekieli on miljöön lisäksi karsittu Marilan kasvokuvista. Ilmeet olisivatkin korvaamaton kommunikointiväline, jos ihmiset osaisivat tulkita niitä yksiselitteisesti, mutta vain perusilmeet kuten suuttumus, ilo ja suru, voidaan tulkita yksiselitteisesti. Niihinkin useimmiten sekoittuu muita ihmisen monitahoisen tunne-elämän aspekteja. Toisessa ihmisessä havaittu halveksunta, inho ja suru, ilo, viha, yllättyneisyys ja pelko laukaisevat havaintijassa kuitenkin vaistomaisen reaktion. Ne tulkitaankin selkäytimellä.

Ihmisen on paljon helpompi tunnistaa karikatyyri kuin tarkempi, kohteesta otettu valokuva. Aivan kuin ihminen aina etsisi toisten kasvoista poikkeamaa normista. Tämä myötävaikuttaa siihen, että ihminen on mestari myös stereotyyppien muodostajana. Marilan maalauksissa onkin osaltaan kyse sen tutkimisesta missä määrin stereotyyppiat voidaan kuvata siten, että katsoja tuntee itsessään mahdollisuuden olla yksi tuohon kategoriaan kuuluvista ihmisistä. Vain siten katsoja voi kokea stereotyyppien tuhovoiman. Miten kuvata kasvot niin, että ihminen voi samastua kuvan hahmoon, jopa sen kasvojen poikkeamaan?

Jo pelkästään tuttujen kasvojen tunnistaminen vaatii muutakin kuin luotettavia havaintoja ja loogista päättelyä. Jos ihmisäivojen tunnealueet eivät tue näkökeskuksen havaintoa, ihminen voi pitää tuttua kasvoa huijausyrityksenä. Jos siis tuttu naama ei liitykään tuttuihin tunteisiin, tulemme epävarmoiksi siitä kuuluvatko havaitut kasvot tosiaan tutulle ihmiselle. Tämä kuvastaa ajattelun ja visuaalisen tunnistamisen sidonnaisuutta ihmisen tunne-elämään.

Muotokuvasta omakuvaan

Taidehistoriallisesti voisi ajatella, että Marilan "omakuvat" vertautuisivat vaikkapa Rembrantin omakuviin, joissa kuvastuu yhden ihmisen psyyke eri tilanteissa ja elämänvaiheissa. Girardin pohdintojen valossa kuvat yhtä lailla viittaavat siihen "ulkopuolisen" katseeseen, joka tallentui "rikollisista ihmistyypeistä" otettuihin esimerkkivalokuviin, joilla yritettiin tuoda esiin kriminaalin luonteen ulkoisia tunnusmerkkejä.

Marilan kankaille luomat kasvot sisältävät kuitenkin lisäpiirteen, joka edellä mainituista esimerkeistä puuttuu. Niissä sisältyy tietoisuutta molemmista mainituista kuvaamistavoista ja lisäksi vielä tietoisista pyrkimystä abstraktin taiteen keinojen soveltamiseen varsin epäabstraktiin aiheeseen ja myös noiden keinojen muokkaamiseen.

Etäisyys Rembrantin omakuvien kaltaisiin teoksiin liittyy myös Marilan kasvojen asentoihin. Vain yksi kuvien kasvoista, *Omakeuva paskiaisena*, katsoo kohti kuvan katsojaa. Loput kasvoista on kuvattu kulmista, jotka etäännyttävät katsojaa kuvien hahmoista ja asettavat hänet samalla välittömän peilivaikutuksen ulottumattomiin. Joitain kuvia katsoessaan huomaa kuitenkin, että kuvassa olevat kokonaiset kasvot ovatkin kuin lienneet pois tai sekoittuneet epämääräisesti.

Esimerkiksi taulussa *Omakeuva Kainina* voi nähdä kasvot, joissa juuri se mikä tekee Kainin, eli merkki hänen kasvoillaan, myös tuhoaa hänen kasvoistaan toisen puoliskon lähes kokonaan. Katsoja yrittää silti nähdä Kainin kokonaisena persoonana, jonka kasvoilta heijastuisi tärkein seikka, jonka hänestä tiedämme - se että hän on murhaaja.

Kasvojen merkitystäyteys?

Mutta mitä sitten ovat kasvot? Taidehistorioitsija James Elkins on todennut, että kasvot ovat jotain ainaisesti epätäydellistä, joka houkuttelee meidät täydentämään, katsomaan, koskettamaan tai kirjoittamaan itseään tai itseensä. Ihmiset pyrkivät sokean halun ohjaamina näkemään kasvoissa ilmentymiä mielentiloista. Tämä pyrkimys säilyy, vaikka kasvot olisivat sairauden leimaamat, tai voimakkaiden epämuodostumien runtelemat tai vaikka kasvojen kantaja haluaisi ennemminkin piilottaa kuin ilmaista mielensä liikkeitä.

Marilan maalausten kasvot ovat tällaisia epätäydellisyyden kasvoja, jotka houkuttelevat katsojan monellakin tavalla täydellistämään ne oman luokkansa edustajiksi. Paradoksaalisti maalauksissa nähtävät kasvot kuuluvat samaan joukkoon juuri siksi, että ne ovat korostetun epätäydellisyyden päällystämiä ja meillä on tapana nähdä tässä myös niiden kantajien sielunelämän epätäydellisyyden merkki, aivan samaan tapaan kuin syntipukkeja perinteisesti on pidetty tavalla tai toisella vajaina tai hirviömäisinä ihmisinä.

Vaikutelmaa tehostaa taiteilijan paljain käsin kasvoiksi raapimat ja sivelemät karkeajakoiset maalipinnat, joihin on paikoin pursotettu injektioruiskulla lankamaista maaliharsoa kuin valtavan hämähäkin seittiä.

Marilan käyttämä värimaailma ei tavoittele väriharmonioita, vaan käyttää värejä etäännyttämisen tai yllättämisen välineenä. Pyrkiminen harmoniseen ilmaisuun olisikin voitu tulkita uhrikriisin jälkeiseksi yritykseksi siloitella jo tapahtunutta uhraamista ja hyväksyä se välttämättömäksi rauhantilan saavuttamiskeinoksi.

Miesten puutteelliset kasvot

Marilan teosten kaikki kasvot ovat miehen kasvoja, vaikka ne olisikin tarkoitettu ihmisen kasvoiksi yleensä. Tämä tuo niihin lisävivahteen, joka johtuu toisaalta juuri siitä, että taiteilija on käyttänyt omia kasvojaan varioidakseen henkilögalleriaansa.

Tämä tuo mielenkiintoisen lisäaspektin teosten pohtimiseen. Sitä fallista vallan täyteyttä, joka mieshahmoon yleensä liitetään, saa Marilan maalauksissa luovuttaa

itsestään kaikkivaltiuden tunnusmerkit ja leimaavaksi määreeksi nousee puutteen ja hirviömyyden rinnakkainelo tai jatkuva vaihtuminen. Maalausten hahmot ovat jatkuvassa epätasapainon tilassa, vaikka niiden kasvot rajautuvatkin selkeästi taustojen sileisiin ja tyyniin pintoihin.

Girardin mukaan syntipukkeina tapetuista ihmisistä ei koskaan täysin vaiettu, vaan heistä muovattiin jumaltarustojen päähenkilöt, joissa yhdistyy sekä väkivaltainen hirviö että onnipotentti sivilisaation (väkivaltaiselta romahtamiselta) pelastaja. Sen sijaan jumalten synty tapa hmärrettiin myytteihin ja tarustoihin, koska sen muisto oli liian raskas.

Marilan maalauksista puuttuu tämä jumalaisen glorifioinnin aspekti, mikä kertoo siitä, että maalausten henkilöt eivät ainakaan kaikki olekaan vielä kuolleet. Nämä Kristus-Dionysokset ovat edelleen keskuudessamme. Tältä antiikin houkat näyttivät ennen kuin heidät tapettiin ja julistettiin jumaliksi

Jari Selenius